

מפירושו של סעדיה בן דוד (=סעיד בן דאוד) אלעדני על הרמב"ם

מאת

ש. אסף

בכתב-היד שבספריית הבודליאנא באוקספורד מס' 619—622 נשמר פירושו לחפר אהבה, זמנים וטהרה, כנראה בכ"י המחבר עצמו. מלבד רשימת נייבואר יש למצוא תאור של הפירוש בספרו של שטיינשניידר Arab. Lit. d. Juden, § 202. בהיותי באוקספורד בקיץ תרצ"ט רשמתי לי רשימות חטופות מכ"י זה, שכדאי לפרסם קצתן. הנני משמיט את הציונים לשאלות ששאלו אנשי עדן את הנגיד ר' יהושע, כי כולן נתפרסמו ע"י ד"ר א. ח. פריימן בקובץ על יד כרך ג' (י"ג).

בכ"י מס' 619: ל"א ב': מקצת הגאונים; ל"ב א': רבינו האי, מקצת הגאונים; מ"ד א': ר' אברהם בן הרמב"ם; מ"ו ב': רב האי גאון; מ"ח א': ר' אברהם בן הרמב"ם; נ"ד א': להל' תפלה פ"ה ה"ו, וצריך לפתוח חלונות או פתחים כנגד ירושלם כדי להתפלל כנגדן; ואין צריך לפתוח חלונות אלא היחיד במקום שקובע לתפלתו אבל בבית הכנסת אינו צריך, שביית הכנסת דומה למקדש... וראיה לזה שהרי בפרק י"א כשזכר תבנית ביהמ"כ אמר ובנין היכל זה ברוח שמתפללים כנגדה ולא אמר ופותחין בה חלונות, וכן מצינו בגאון ז"ל (הוא הרמב"ם) בתשובת שאלה בזה הענין (ע"י הוצ' מק"ב סי' ס"א) אמ' שלא נאמר זה אלא ביחיד, שהרי דניאל יחיד היה, אבל ביהמ"כ אינו צריך, ע"כ דברו, ועוד כמה בתי כנסיות במצרים וזולתם שיש להם שנים רבות ואין בהם חלונות.

ס"ו ב': נמצא לגאון הרב ז"ל בתשובת שאלה שהיחיד אי' קדושה בברכת היוצר (ע"י הוצ' מק"ב סי' פ"א ובהערה שם), וזה ודאי היה קודם שיחבר החיבור לפיכך אין לסמוך עליה, וכן כל שתמצא בתשובות שאלות או בפירוש המשנה מכחיש מה שבחיבור אל תסמוך עליו.

ס"ז ב': ואמא אלא משאטי ז"ל פירש... ע"א א': השיב הגאון למי ששאל אותו היאך לא מיחה במי שביטל תפלת לחש, ואמר מפני שראיתי ש"צ שבירך ברכות לבטלה, שהרי אין שם מי שיאזין לו, אבל כל אנשי תימן עדיין הם כולם על המנהג הראשון מתפללין בלחש תחילה כדין ההלכה; ע"ד א': ונשאל הגאון ז"ל למה נתפלל זו התפלה (מגן אבות) באלו הימים שהרי בטל הטעם שתקנו אותה בשבילו שאין לנו היום בתי כנסיות במדבר ודומה שהמתפלל אותה בזה הזמן כמברך ברכות לבטלה, והשיב שאין ראוי לבטלה, מאחר שפשט מנהגת ברוב ישראל, ואם נבטלה יבואו לידי מחלוקת.

ע"ח א': כדי שתתחונן דעתו עליו... ור"ב א': האי ז"ל פירש כשיעור שיפייסנו אחר ויתפייס ממנו ויחון אותו; ע"ח ב': אין פותחין פתחי בית הכנסת אלא למזרח וכו' (הל' תפילה פ"א ה"ב).

זה המקום צ"ע, שהראיה שהביא ע"ז היא מן המשכן שהוא אחריו למערב והיה פתחו למזרח, אבל במקומות שמתפללין בהן למזרח, כגון ארץ מצרים וכו"ב שעושין ההיכל במזרח מה יועיל שיחיה הפתח ברוח שבה ההיכל, והנכון שיחיה הפתח כנגד ההיכל כמו שהיה במשכן ובמקדש.

והרי בתי כנסיות שבמצרים וגא אמן פתחיהן למערב כנגד היכלות שלהם.
פ"ד א': והיה לשון טרסי הנקרא תרגום ברור אצלם כמו לשון ערבי אצלנו היום והוא
מכובד משאר הלשונות... ומפני זה אמר רב נוטראי גאון ז"ל שאין מתרגמין בציבור אלא
בלשון טרסי לבד מפני שיש בו קדושה. אבל בלשון אחרת לא.

פ"ט א': וא"ת איך התירו לקרית בחומש והרי הוא מקצת ספר והרי ס"ת שחסר אפי'
אות אחת פסול כ"ש זה שחסר רובו והם לא אסרו לקרות בו אלא מפני כבוד הציבור לא מפני
שהוא פסול. והתשובה שס"ת החסר או שלא נכתב כהלכה אין אסור לקרות בו בצבור אע"פ שאין
בו קדושת ס"ת כדאמ' הגאון בתשובת שאלה והביא ראיה ממה שאמרו חכמים אין
קורין בחומשין מפני כבוד הציבור ואילו היו פסולין היו אומ' מפני שהן פסולין. ורבי' יהונתן
ור' יוסף בר יהודה הנראה מדבריהם שאלו החומשין כתובין על הגויל כתקון ס"ת ותנאיו
אלא שאינם מדובקין יחד... כך הוא הדין ומה שאמר הגאון בתשובת השאלה היה
קודם זה החיבור.

צ"א: רבי' יעקב אלא משאטי ז"ל ראיתי המנהג בבתי כנסיות ובבית התפלה
של גאון זצ"ל ש' שאין אומ' קדיש אחר הראשון: אלא אם היה שבת או יו"ט ולא ידעתי
טעם בזה והאומרים שהטעם בזה לפי המבואר שבשאר הימים אין בהם משלים והוא אמ' שאומרים
קדיש אחר המשלים לעולם וזה אינו טעם. עד כאן.

ק"א א': ואמ' רבינו אברהם בחבור אלכפאיה שהוא שמע מאביו שאין
עניין מאמרם תרגום שיהיה לשון טרסי שהוא אלסוריאני לא זולתו אלא לשון שיהיו אותו הזמן
ואותו מקום מכירין אותו כגון לשון ערב לבני מצרים וכיו"ב... ק"ו א': ראינו כהנים סומקין
בשתי עיניהם והם נושאים כפיהם ולא מחו בהם אנשי דורם.

קל"ח ב': הספר שסמך עליו הגאון ז"ל עדיין הוא היום במדינת צובה והיא
חלב ויסמוה אלמאג' ומכתוב עלי רק בכל ורקת תלאת דפאת ומכתוב פי אכרה (=וקורין לו
ה"כתר") והוא כתוב על הקלף. בכל יריעה שלש עמודות, וכתוב בסופו) אני אהרן בן אשר
שהגהתי וכו'. ואני ראיתי וקראתי בו.

קמ"א א': ומה שאמ' אין קורין בחומשין מפני כבוד הציבור ולא אמר מפני שהן פסולין
הוא בחומשין הכתובין על הגוילין אבל אינם מדובקין יחד. אבל החומשין הקרואין מצאחף
הכתובים על הקלף הקריין רק אין קורין בהן בצבור. שהרי אין בהם תנאי מתנאי ספר תורה
כלל. ומה שנמצא לגאון ז"ל בתשובת שאלה בזה העניין ודאי היה קודם זה החיבור.

קס"ו ב': יכן ברכת אשר ברא אם לא היו שם פנים חדשות אין מברכין אותה אלא בעשרה.
כך אמ' רבי' יוסף הלוי ז"ל רבו של הרב בן מיימון ז"ל וכך אמר רבינו אברהם בן
הגאון ז"ל בחבור אלכפאיה.

קע"ז ב': וזה שנהגו לימר קודם ברכת הוימון סברי תקנת אחרונים היא. והצרפתיים
אינם אומרים אותה אלא קודם כוס של ברכת המזון ואנשי תימן אין אומרים אותה כלל.
קע"ט ב': אמר רבי' אברהם בן הגאון ז"ל אע"פ שנתנו הטעם בחיוב מים אחרונים משום
סכנת מלח סדומית יש לו טעם אחר נסתר, והוא להוסיף כוונה לברכת המזון שהיא כתפלה קטנה
ומקצת החכמים היה מחזיר פניו לכותל בעת שהיה מברך. וראייה לזה שאמר תכף לגטילה ברכה.
יעוד אמרו אין נוטלין מים אחרונים בחמין שאגנו מעביר הזוהמא לו היה מפני מלח סדומית למה

1 וכן צ"ל גם בקטע שפרסם ר"ל גינצבורג, גנוי שכטר ח"ב, עמ' 386 למטה, במקום ר' יוסף בן יהכין.

2 לא כמו שרצה להגיה שם: בן מאיר, ולזהייתי עס. ר"י ח' מיגאש.

2 הוא הרמב"ם. 3 הספר הראשון שקראו בו.

4 הל' ס"ת פ"ח, הוא הספר הידוע שהונה ע"י בן אשר.

הצריכו להעביר הוזהמא אלא כל זה לתקן עצמו לברכת המזון ונתנו הטעם בגלוי מפני המלה כדי שלא יולזלו בהם; ק"פ א': וכן דעת הצרפתים.

קפ"ב ב': ואמרו רז"ל מפני שרוח רעה שורה עליהן. ופיר' עניין זה שבימי חכמי התלמוד היו סוברין שיש בעולם רוחות הנקראין שדים ואין נראין לכל אדם והיו נוהגין מדברים שמוזקין אותן שמא ירעו למוזקן לפי כך חשו שלא ישפוך המוזהמין על הארץ שמא יפלו על השדים ויזיקו אותן. וכבר ביאר הגאון ז"ל בטלון אלו הדעות ובעזרת השם כבר נשתכח עניין השדים כמו שאבדו רוב ההבלים והכשפים מן העולם. וגם באותן הימים אמ' אחד מחכמי התלמוד שהוא שאל אותן למה אתם מקפידין על מקצת בני אדם ועל מקצתן אין אתם מקפידין. אמרו לו דקפיד קפדינן עליה ולא קפיד לא קפדינן. ודבר זה ברור למבינים, מפני שכל המשבש דעתו באלו ההבלים ומתפחד מהן כשיארע לו נזק יתלה אותו בהן. וכל מי שדעתו שלמה ואינו מהרהר באלו הדברים לא יירא מהם לפי כך לא יתיה לו הזק. וכל זה הוא בא מכח המדמה הקרוי אלמתיכ"י לה. ולא הארכתי בזה אלא מפני שרוב הצרפתים⁵ ומקצת מן הארצות האלו עדיין דעתם משובשת באלו ההבלים.

קצ"ז ב': וקולה הנכנס למרחץ וכו' (הל' ברכות פ"י ה"כ). המרחצאות שהיו בזמן החכמים היו עושין בית האור שלהן תחת קרקע המרחץ. וכשיכנס אדם למרחץ לפעמים תפחת הקרקע ויפול לאור ויסתכן לפי כך יבקש רחמים קודם שיכנס. ויודה לשם אחר שיצא. ומקצת גאונים אמרו שאפלו (=שאפילו) המרחצאות שלנו חייב לומר בקשה זו. שהרי אפשר שיתעלף מחום המרחץ.

ר"ג ב': ואמר רבינו שריירא גאון ז"ל ידיד זהו יעקב שנקרא אהוב... ונשאל מן הגאון ז"ל (הוא הרמב"ם) על עניין זו הברכה (אשר קידש ידיד מבטן) ופירושה בלשון ערבי זה הוא נוסח השאלה והתשובה... (מעתיק את כל השאלה והתשובה. ועי' הוצ' מק"נ סי' קכ"א). בסוף הספר, דף רט"ז ע"א, בא קילופון זה: יקול אלפקיר אלי אללה אלמרתני לרחמה אללה סעיד נ' דאוד נ"ע אלעדני תם מא ארדנא ביאנה מן תאליף ביאור ספר אהבה בעזרת הבורא ב"ה לעולם ועד. וכאן ד"אלך יום אלתאלאתא יום כ"ח טבת שנת הרל"ט ליצירה והי סנת אתש"צ לשטרות לכלות הפשע ולקרב הישע או"ר (=זאמר העני המצפה לחסדי אלהים ולרחמי אלהים סעיד בן דוד נ"ע העדני תם מה שחפצנו לבאר מביאור ספר אהבה בעזרת הבורא ב"ה לעולם ועד. והיה זה יום השלישי יום כ"ח טבת שנת הרל"ט ליצירה. והיא שנת אתש"צ לשטרות... אמן וכן יהי רצון).

וכאן אלפראג' מן כתאבה הדא יום אלאחד אלד' הוא יום י"ד שבט שנת הרמ"ד ליצירה והי סנת אתש"צ לשטרות... (=והיה גמר ספר זה יום ראשון שהוא יום י"ד שבט...). וכתבו מחברו אלהים ימחול לי על מה ששגיתי וטעיתי והוספתי וגרעתי טעותא אינסא הוא כדכת' שגיאות מי יבין מנסתרות נקני.

הריני מוסיף גם לקוטים מועטים מכ"י 621 המכיל את הבאור לספר זמנים.

ט"ז א': והכד'א ד'כר אבקראט פי כתאב אלכת'ור... מ"ז ב': למה השורה זרעים במים חייב וחוזר בעציו שאינו נקוב פטור. אלגואב אעלם אן רבי' ש' מואל ראש הישיבה תפס על הרב בזה המקום מפני שלא מצא זה בגמרא דשבת: נ"א א': הדא ראי צאחב אלמרש ד... ס"ג א': ושחיה פירש רב נחשון ז"ל בלשון ערבי נפש ואחד ורבינו שריירא אמר בריצה אחת כמו שפירשתי שבעת שירצה אדם לקחת דבר מן הקרקע ישות פעם אחת עד שיטלנו: צ"ג ב': ופי' רבי' חננאל בן חושיאל... ופירש רבי' זכאי מאמר רבי' חננאל וקאל אלמעני פי קול רבי' חננאל מקום זה כגון חיבה פתויה וכו': צ"ד ב': והגאון ז"ל אמר משום ר' יוסף הלוי... צ"ז ב': ואמא מערפה. דאלך בטריק אלהנדסה... (המחבר מאריך מאד בביאורים הנדסיים

וזתן גם ציורים): קס"ט ב': בדברו על הספרים החיצונים הוא כותב: "ולא ידכל פי הדא אלאצל אלכתב אלחכמייה אעני אלעלום אלטביעייה ואלריאצייה ואלאלאהייה ומא יוצל אליהא כאלמנטק וסאיר מא ידכל תחתה" (=במקור זה אין נכללים כל המדעים, היינו מדעי הטבע, מטימטיקה והחכמה האלהית ומה שהיא מבוא אליה כגון הגיון וכל מה ששייך לזה). והוא מאריך בענין זה. בחלק זה הוא מרבה להביא את רש"י ואת פירוש המשניות להרמב"ם. הוא מביא כמה פעמים גם את ר' יהונתן מלוגיל ומן הגאונים את רב האי.

בסוף כרך זה נמצא הקולופון הבא: "יקול אלפקיר אלי אללה אלמרתגי רחמה אללה סעיד אבן דאוד נ"ע אלעדני תם מא ארדנא ביאנה מן ביאור אלנצף אל' מן ספר זמנים בעון אללה תע' בעיר צפת שבגליל העליון תב' ותכו' עם קרתא דירושלם או"ר (=ואמר העני המצפה לחסדי אלהים ולרחמי אלהים סעיד בן דוד נ"ע העדני תם מה שחפצנו לבאר מביאור החצי הא' מספר זמנים בעזרת האל יתעלה בעיר צפת שבגליל העליון תבנה ותכונן עם קרתא דירושלם אמן וכן יהי רצון).

וכאן אלפראג' מן נסך הדא יום אלגמעה כ"ט מן אלול סנה הרמ"ה ליצירה והי סנת אתשצ"ו לשטרות (=והיה גמר נוסחא זו ביום הששי כ"ט לאלול שנת הרמ"ה ליצירה והיא שנת אתשצ"ו לשטרות).

כ"י אוכספורד 620 מכיל ג"כ ביאור לספר אהבה, והוא מתחיל: יקול אלפקיר אלי אללה אלמרתגי רחמה אללה סעיד אבן דאוד נ"ע אלעדני למא פרגנא מן הביין בעץ' מעאני ספר המדע ראת באן אביין לך בעץ' מעאני מן ספר אהבה... (=ואמר העני המצפה לחסדי אלהים ולרחמי אלהים סעיד בן דוד נ"ע העדני אחרי שגמרנו לבאר קצת ענייני ספר המדע רצינו לפרש לך קצת עניינים מספר אהבה). בסופו הוא מודיע שהתחיל כתיבתו בשנת הרל"ט, ומסיים: "וכאן תכלתה פי מדינת דמשק (=והיתה השלמתו בעיר דמשק) תתבני ותשתכלל עד דתתבני קרתא דירושלם אנס"ל".

יש לציין שבספריה הלאומית בירושלם, במס' Heb. 8° 1179 נמצא גם כן ביאורו של המחבר לספר אהבה. כתה"י חסר ז' דפים הראשונים, והביאור מתחיל באמצע הפרק הראשון של הל' ק"ש, ומסיים בדף קנ"ה באמצע הפרק השני מהל' מילה. והנני להשלים על פי כת"י זה את רשימותי החטופות שערכתי בחפזה באוכספורד ימים מועטים לפני פרוץ המלחמה.

דף ט"ז א': והכדא קאל ז"ל (הכוונה להרמב"ם) בתשובה שאלה שזה השם שאומרים אותו בלשון ערבי והו אללה הוא כשאר הכינויים ומותר למוחק ולאמרו בבית המרחץ.

דף י"ז א': ואמרו רז"ל הזכר ברכה לעולם, שכן מניין. זכר וברכה שווה, והבת קללה לפי שמניין קטנה וקללה שווה פחית אחד. והנקבה נזק, מניין נזק ונקבה שווה. ואמרו רז"ל למה נקראת נקבה לפי שהיא מנקבת אביה ככברה מרוב שמוציא עליה.

דף ל"ט ב': ומעלום אן אלקדס אעני יר: שלם אקל טולא וערצא מן בלד צפד אלתי די גליל העליון. פחינד תכון קבלה צפד פי אלרבע אלגרבי אלג'נוכי לאן ערץ' צפת ל"ב דרג'ה ינצף וטולהא נ"ז דרג'ה וירושלם ערצאה ל"ב דרג'ה וטולהא נ"ז דרג'ה. (=וידוע שהאורך והרוחב של ירושלים קטן מזה של צפת שהיא בגליל העליון. לכן יש לכיון את הפנים בשעת התפלה לצד דרום מערב, שהרי הרוחב של צפת ל"ב דרגה וחצי והאורך נ"ז דרגה ואילו הרוחב של ירושלים ל"ב דרגה והאורך נ"ז דרגה).

דף מ"ז א': הכדא דכר רב ז"ל פי אלדלאלה אן יצר רע אלכיאל (=הדמיון).

דף נ"ה ב' למטה: וקולה⁸ מעון הברכות אב האמת. אדון השלום דאלך אשארה אלי (= זה רמז אל) שלש עולמות. מעון הברכות הן עולם המלאכים וכו'.

דף נ"ט ב': למה קדושת בית המדרש גדולה מקדושת בית הכנסת לפי שבית המדרש עשוי לתלמוד תורה ותלמוד תורה גדול מן התפלה, והתכמים קורין לתלמוד תורה חיי עולם ולתפלה חיי שעה, ועניין זה ברור למבינים.

דף ק' א': על דברי הרמב"ם בפ"ן מהל' ס"ת הט"ו על סדרן של נביאים מעיר המחבר: "זה הסדור הוא הנמצא בתלמוד, ויש תימה גדול בזה העניין, שהרי יש כמה נוסחאות ישנות שיש להן כמו אלף שנים או יותר ואינן כתובין על זה הסדור".

בסוף כדאי להביא גם ידיעה אחרת נוגעת לצפת. בכת"י אוכספורד 2638 המכיל את ילקוט תלמוד תורה לר' יעקב סקילי לבמדבר ודברים כתוב בסופו: "ושלמה כתיבת הספר המפואר י"ב לחדש אדר שנת הרפ"ו... פה העירה דמשק". אחרי זה באה הוספה בכתיבה אחרת: "והוא כתיבת אבא מארי מוהר"ר יצחק החבר זלה"ה ונפטר לבית עולמו בכ"ו למרחשון שנת הש"ב ליצירה וב... ניסן השכ"ד העליתי עצמות אבא מארי לצפת תוב"ב וקברתי בנפוצה החר שנגד קבר הנביא ולמטה ממנו קבר גברת אמי שנפטרה בצפת שנת השי"ז ליצירה, וסמוך לקבר אבא מארי ציון מוהר"ר שמואל עטייה זלה"ה".

ואחרי זה כתוב בכתיבה שלישית: "עד כאן הוא כתיבת אבא מארי מוהר"ר חיים החבר זלה"ה ונפטר לבית עולמו ליל ד' ר"ח אדר שנת הגש"ם חלף ליצירה בצפת תוב"ב וקברנוהו באחד מן שני הקברים שחפרם הוא בעודו בחייו והם סמוכים לקבר אמו הנ' והם בצד מערת משולם".

⁸ מדבריו יוצא כאילו זהו נוסחת הרמב"ם, ואילו בספרים שלפנינו: מעון הברכות אל המידאות אדון השלום, וע' מש"כ ג. אלון בתרביץ שנה י"ד ע' 70—74.